

**INTERDISCIPLINARITATE ÎN CERCETAREA FILOLOGICĂ.
PROIECTUL „MONUMENTA LINGVAE DACOROMANORUM”***
*Interdisciplinarity in Philologic Research (The “Monumenta Linguae
Dacoromonorum” Project)*

**Scientific Researcher Dr. Ana-Maria GANSAC,
Scientific Researcher Dr. Maria MORUZ,
Scientific Researcher Dr. Mădălina UNGUREANU,
„Monumenta linguae Dacoromanorum” Center of Biblical-Philological Studies,
„Alexandru Ioan Cuza” University of Iași**

Abstract

Two academic centers, „Alexandru Ioan Cuza” University of Iași and Albert Ludwigs Universität of Freiburg, are developing since 1988 a philological and interdisciplinary project (involving specialists in philology, theology, philosophy, history and computer science) entitled „Monumenta linguae Dacoromanorum 1688 Bible” (MLD), with the aim of publishing a critical edition of the first Romanian printed Sacred Scripture, the Bucharest Bible (1688), and the two contemporary Romanian manuscripts of the Old Testament (Ms. 45 from the Romanian Academy Library, the Cluj branch, and Ms. 4389 from the Romanian Academy Library, Bucharest). The aim of this paper is to present some of the MLD project’s scientific components that define its complexity in the field of the interdisciplinary approach: the interpretative transcription in the Latin alphabet of the Romanian texts written in Cyrillic, the accomplishment of a modern translation of the Septuagint, the hermeneutic perspective on the texts (comments) and the contribution of the computational tools in the research of the ancient Romanian texts. In the end, we will present the usefulness of the IT components of this project in the development of a related project, „The first Romanian Translation of the Septuagint (Ms. 45 BAR Cluj). A Critical Edition with Linguistic and Philological Studies”.

Keywords: Bible, Romanian language, critical edition, interdisciplinarity

La Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași se desfășoară un amplu proiect filologic multidisciplinar (la care participă specialiști în filologie, teologie, filosofie, istorie și informatică) intitulat „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688” (MLD), al cărui obiectiv este editarea critică a Bibliei de la București (1688) și a versiunilor contemporane manuscrise (Ms. 45, de la Filiala Cluj a Bibliotecii Academiei Române și Ms. 4389 de la Biblioteca Academiei Române, București). Articolul de față își propune să prezinte o serie de probleme specifice componentelor proiectului: transcrierea interpretativă a textelor chirilice, traducerea modernă a *Septuagintei* de la 1597, perspectiva hermeneutică asupra textelor (comentariile) și, mai detaliat, componenta informatică a proiectului, concretizată în realizarea indicelui de cuvinte și forme folosind metode și tehnici specifice prelucrării limbajului natural.

* Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului IDEI/ PCE cod 1578/ 2011-2014, *Prima traducere românească a Septuagintei, operă a lui Nicolae Milescu (Ms. 45 BAR Cluj). Ediție critică, studii lingvistice și filologice*, finanțat de CNCIS-UEFISCSU și al proiectului *Dezvoltarea capacității de inovare și creșterea impactului cercetării prin programe post-doctorale* finanțat prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane în cadrul proiectului POSDRU/89/1.5/S/49944.

1. Descrierea proiectului „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688”

Proiectul „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688” (MLD) a fost inițiat în 1988, la propunerea profesorului Paul Miron, ca urmare a colaborării dintre Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași și Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, cu obiectivul editării critice a unor texte capitale ale culturii române din perioada veche. Primul text ales a fost Biblia de la 1688, cunoscută și ca Biblia de la București sau Biblia lui Șerban Cantacuzino (BB), prima versiune integrală a Sfintei Scripturi tipărită în limba română, care urma să apară, potrivit planului inițial, într-o ediție critică de 25 de volume (24 de volume cuprinzând textul propriu-zis și un volum final, cu indicele de nume comune și proprii).

La propunerea lui N. A. Ursu, s-a decis ca textul propriu-zis al Bibliei de la București să fie editat alături de două versiuni contemporane. Una dintre acestea, păstrată la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române sub forma manuscrisului rom. nr. 45, conține prima traducere românească a Vechiului Testament, realizată de cunoscutul cărturar moldovean Nicolae Milescu Spătarul în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, revizuită de un alt cărturar moldovean (posibil mitropolitul Dosoftei) și copiată de Dumitru din Câmpulung pentru mitropolitul Teodosie Veștemeanul al Țării Românești; supusă încă unei revizii din partea unui grup de cărturari munteni, din care făceau parte și frații Șerban și Radu Greceanu, această versiune a fost apoi publicată în Biblia de la 1688 (fără menționarea primului traducător, probabil din motive politice)¹. Izvorul folosit de Milescu în traducerea sa îl constituie *Septuaginta* publicată la Frankfurt în 1597 (FRANKF.). Cealaltă versiune, care datează, de asemenea, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, îi aparține unui cărturar anonim, identificat de N. A. Ursu în persoana lui Daniil Panoneanul, care a tradus, așa cum mărturisește în prefață (f. 1^v), după o biblie slavonă publicată la Ostrog, în 1581 (OSTROG), folosindu-se și de *Vulgata* (VULG. ANV.) publicată la Anvers, în 1565 (sau, poate, de o reeditare a ei din 1583, 1645 etc.) și de versiunea lui Milescu. Textul traducerii lui Daniil Panoneanul este păstrat în Ms. rom. nr. 4389 de la Biblioteca Academiei Române din București și nu a fost implicat în realizarea Bibliei de la București; relația sa cu cartea patronată de Șerban Cantacuzino este dată de izvorul comun, traducerea spătarului Milescu.

Cele 25 de volume proiectate în seria „Monumenta linguae Dacoromanorum - Biblia 1688” conțin, într-o primă secțiune, pe coloane paralele, textele Bibliei de la București, Ms. 45 și Ms. 4389, în transcriere fonetică interpretativă, precum și o traducere actuală a Septuagintei de la Frankfurt; o secțiune de note filologice care consemnează grafiile eronate sau incerte, formele grafice neobișnuite, notațiile marginale din manuscrise; o secțiune de comentarii pe marginea textelor editate; un indice de cuvinte și forme. La aceste secțiuni se adaugă, pentru primele opt volume, o secțiune dedicată studiului comparativ al fenomenelor lingvistice care caracterizează cele trei texte, menit să ofere o imagine asupra stadiului dezvoltării limbii române literare reflectat de fiecare dintre acestea. Până acum, proiectul s-a concretizat în publicarea de către Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași a 9 volume din cele 25 proiectate (*Facerea, Ieșirea, Levitic, Numeri, Deuteronom, Psalmi, Isus Navi, I-II Regi și I-II Paralipomena*), aflându-se în curs de publicare, în 2012, alte două volume (*4 Macabei și Iov*).

¹ Alexandru Andriescu, *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I. Genesis”, p. 7-45.

2. Interdisciplinaritate în proiectul „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688”

Proiectul MLD a fost gândit de inițiatorii săi ca unul interdisciplinar, un cadru de întâlnire a mai multor domenii (filologie, istorie, biblică, traductologie, hermeneutică), fiecare cu metodele specifice de investigație.² Desigur că, în primul rând, proiectul este unul filologic, el constituind o ediție critică cu operațiunile și dificultățile aferente (transcriere interpretativă, traducerea modernă a textului *Septuagintei*, comentarii filologice). Pe lângă acesta, s-a dezvoltat, în ultimii ani, și o direcție de cercetare care privește prelucrarea textului cu instrumentele lingvisticii computaționale. În cele ce urmează, vom prezenta stadiul actual al proiectului, descriind fiecare componentă a acestuia și accentuând, în acest cadru, aportul științelor informatice în prelucrarea vechilor texte biblice în limba română³.

2.1. Transcrierea textului

Primul pas în realizarea ediției îl constituie transpunerea textului în alfabet latin, folosind metoda transcrierii interpretative. Dificultățile sunt cele obișnuite acestei operațiuni, care provin din incompatibilitatea dintre un sistem grafic construit pentru o altă limbă (cel chirilic) și caracteristicile limbii române: unele slove au mai multe valori; același sunet poate fi redat, în alfabetul chirilic, prin mai multe slove, iar alte slove nu au valoare fonetică. A interpreta grafia chirilică înseamnă a ține cont de toate aceste realități, a judeca fiecare caz în parte. Adesea, soluțiile oferite de metoda transcrierii interpretative sunt ambigue; pentru dezambiguizare, transcriptorul recurge la confruntarea cu celelalte versiuni și cu originalul traducerii, întrucât, un caz fericit în sfera culturii românești vechi, acesta este cunoscut. Să exemplificăm. În cartea *III Regi* din Biblia de la București, versetul 7, 29 sună astfel: *Și 4 roate de aramă la un mehonóth, și osiile de aramă; și 4 porți ale lor și umerii lor dedesuptul scăldătorilor și umerele vărsate, de laturea omului, zăcînd*, unde ultimul cuvânt este scris *zikõ'n7d'* (= *zicînd*). Prezența unui *verbum dicendi* nu este oportună în acest context, ceea ce îl determină pe transcriptor să confrunte textul cu cel corespunzător din Ms. 45, unde găsește forma *qõkßnd*. Dat fiind faptul că Ms. 45 conservă un text moldovenesc (în ciuda intervenției copistului muntean, multe trăsături dialectale au fost păstrate) și, pe de altă parte, dată fiind valoarea dublă a slovei *õ*, de *ă*, dar și *î*, lecțiunile posibile sunt *dzăcînd* și *dzîcînd*; evident, revizorii bucureșteni au reținut a doua lecțiune, au eliminat particularitatea fonetică moldovenească (velarizarea lui *-i-* după *dz-* dur) și au tipărit *zicînd*. Însă confruntarea cu originalul traducerii lui Nicolae Milescu (*Septuaginta* de la Frankfurt) arată că termenul grecesc echivalat este *proskeivmenuai*, formă a verbului *provskeimai* ‘to be placed or laid by or upon, to lie by or upon’ (cf. LIDDELL-SCOTT, s. v.). Așadar, transcrierea corectă este *dzăcînd* în Ms. 45 (este posibil ca, și aici, copistul să nu fi înțeles varianta originală și să fi scris eronat); în textul Bibliei de la București va apărea tot *zăcînd*, cu menționarea, în notă de subsol, a erorii.

² Vezi, în acest sens, Paul Miron, *O nouă ediție a Bibliei lui Șerban*, în „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I. Genesis”, p. 3-6.

³ Vezi Gabriela Haja, Eugen Munteanu, *Monumenta linguae...*, în „Clarin Newsletter”, nr. 8, 2008, p. 5.

2.2. Indicele de cuvinte și forme – prelucrare automată

Indicele exhaustiv de cuvinte și forme, parte componentă a fiecărui volum, este un instrument de lucru util în diferite domenii de cercetare: *filologie biblică* – oferind posibilitatea de a identifica acele cuvinte care sunt atestate pentru prima dată în *Biblia de la București* sau în manuscrisele paralele; *istoria limbii române* – furnizând informații atât despre prima atestare în limba română a unor termeni, cât și despre diferitele valori morfo-sintactice sau semantice ale acestora; *frazeologie* – prin marcarea apartenenței cuvintelor în îmbinări stabile; *prelucrarea limbajului natural* – prin metoda de lucru ce se bazează pe lematizarea și analiza morfologică a cuvintelor în context, se obține un corpus electronic adnotat, unic între resursele lingvisticii computaționale românești. Corpusul electronic este lematizat și adnotat începând cu volumul al VIII-lea⁴, ceea ce marchează începutul unei noi etape în desfășurarea proiectului, cu mijloace tehnologice moderne⁵. În seria veche, începută în 1988, date fiind limitările tehnologice ale vremii, indicele s-a realizat într-o formă mai rudimentară, rămânând la fel de valoros din punctul de vedere al cercetărilor lingvistice și filologice, dar mai puțin util în prelucrarea informatizată a textelor. Informatizarea din seria nouă, precum și apariția unor noi ediții de texte vechi oferă, în plus, corectarea unor erori existente în primele volume, mai ales în ceea ce privește marcarea primei atestări și glosarea – stabilirea echivalențelor semantice în limbile franceză și germană, care acum, datorită facilitării accesului la contextul din care a fost extras un anumit cuvânt, este mai adecvată din punct de vedere semantic.

Conform structurii ediției, indicele exhaustiv al numelor comune se realizează numai pe textul Bibliei de la București, în două etape:

2.2.1. Corectarea într-o interfață on-line a textului, ținând cont de contextul pentru fiecare cuvânt. Această etapă implică o etapă anterioară, de preprocesare automată: textul brut (*blind corpus* în terminologia lingvisticii computaționale) este lematizat (fiecărui cuvânt i se atașează o etichetă cu lema/ forma de bază) și adnotat morfo-sintactic (analiza automată se realizează ținând cont de lema stabilită anterior, ceea ce înseamnă că dacă lema este stabilită greșit, cel mai probabil și recunoașterea părții de vorbire va fi greșită). Resurse informatice pentru a realiza aceste operații există pentru limba română modernă, dar, dat fiind specificul limbii vechi, o serie de erori vor apărea în mod inevitabil. De aceea, corectarea acestor erori într-o interfață on-line (cu posibilitatea validării aceleiași intrări de către mai mulți specialiști, atunci când e considerat necesar), ținând cont de context (versetul respectiv) este cu atât mai valoroasă, cu cât sistemul este bazat pe învățare automată, ceea ce sugerează faptul că erorile frecvente ar trebui să nu se mai repete în volumele procesate ulterior.

Figura 1 reprezintă o secvență din interfața on-line, unde un verset, afișat sus, în rândul orizontal, este analizat cuvânt cu cuvânt. Indicele numeric dinaintea fiecărui cuvânt este important pentru marcarea legăturilor dintre instrumente și regenți: auxiliarul se leagă, astfel, de verbul predicativ, articolul de substantiv, pronume, numeral etc. Numele proprii (cu

⁴ MLD – Pars VIII, p. 275 ș. u. Programul de adnotare a fost alcătuit, în 2007, în colaborare cu Institutul de Cercetări pentru Inteligență Artificială al Academiei Române.

⁵ Cu privire la problemele specifice noii abordări, vezi Vlad Sebastian Patraș *et al.*, *Resurse lingvistice în format electronic. Biblia 1688. Regi I, Regi II – probleme, soluții*, în Dan Cristea *et al.* (ed.), „Resurse lingvistice și instrumente pentru prelucrarea limbii române”, Iași, 2008, p. 51-60.

excepția teonimelor) nu sunt analizate, fiind marcate doar cu NP (ultima coloană), ceea ce înseamnă că ele vor fi eliminate din indicele final, urmând a fi realizat, la finalul seriei, un indice complet de nume proprii.

În anul al treilea al împărăției lui Ioachim, împăratul Iúdei, **au venit** Navohodonosor, împăratul Vavilónului, la Ierusalim și-l încungiuură pre el.

	Cuvant	Lema	Glosa	Analiza	*	Diateza	Legat de	Instr.	N.P.
1	În	în		prep.				☐	☐
2	anul	an		subst. comun masc. sg. nom./ac. art.				☐	☐
3	al	al		articol pos.-gen. masc. sg. nom./ac.			4: treilea	☒	☐
4	treilea	treilea		num. ord. masc. sg. nom./ac. art.			(3)	☐	☐
5	al	al		articol pos.-gen. masc. sg. nom./ac.			6: împărăției	☒	☐
6	împărăției	împărăție		subst. comun fem. sg. gen./dat. art.			(5)	☐	☐
7	lui	lui		articol hotarit masc. sg. gen./dat.			8: Ioachim	☒	☐
8	Ioachim						(7)	☐	☒
9	împăratul	împărat		subst. comun masc. sg. nom./ac. art.				☐	☐
10	Iúdei	iuda		subst. propriu fem. sg. gen./dat. art.				☐	☒
11	au	avea		verb aux. 3 sg.			12: venit	☒	☐
12	venit	veni		verb indicativ perfect compus 3 sg.		Activa	(11)	☐	☐
13	Navohodonosor							☐	☒
14	împăratul	împărat		subst. comun masc. sg. nom./ac. art.				☐	☐

Fig. 1

2.2.2. Verificarea finală a indicelui este o etapă necesară, dată fiind structura diferită a datelor din cele două etape: în interfață corectura se realizează contextual, textul este parcurs verset cu verset și fiecare cuvânt este verificat și corectat; în indicele final, așa cum apare el în volum, fiecare intrare trebuie să conțină, înaintea enumerării ocurențelor din text, o marcă generală, reprezentând lema, notarea primei atestări, toate valorile morfologice prezente, glosele (echivalențele semantice în germană și franceză, care pot reprezenta, uneori, sensuri diferite ale aceluiași cuvânt) și numărul de ocurențe, după cum se poate observa din Figura 2, reprezentând o secvență din indicele cărții *Iov*, în curs de publicare. De aceea, necesitatea unei validări finale este mai mult decât evidentă.

adînc : (1551-1553 ES) : adj./s. n. : „1. tief. 2. Tiefe” : „1. profond, 2. profondeur” : (3x)
adînce *subst. comun neutru pl. nom./ac. neart.* [1] 12, 22;
adîncurile *subst. comun neutru pl. nom./ac. art.* [1] 28, 11;
mai adînce *adj. calificativ gradul comparativ fem. pl. nom./ac. neart.* [1] 11, 8;
adormí : (înc. sec. XVI Ps. H.) : v. IV : „einschlafen” : „s’endormir” : (5x)
adormind *verb gerunziu* [1] 14, 12; 22, 11;
adormi-va *verb viitor I indicativ 3 sg.* [1] 27, 19;
au adormit *verb indicativ perfect compus 3 pl.* [1] 24, 7; 24, 10;

Fig. 2

Acestor două etape, reprezentând munca experților filologi, li se adaugă cele două etape informatice, fără de care etapa filologică nu ar fi îndeajuns valorificată: etapa de preprocesare, menționată la punctul 1, și cea de postprocesare, în care toate corecturile realizate sunt operate și asupra corpusului, nu doar asupra indicelui electronic, ceea ce permite realizarea formatului electronic al volumului care, departe de a fi o simplă carte ce poate fi citită și altfel decât pe hârtie, este o resursă extraordinară atât pentru filologi, cât și pentru

informaticieni. Indicele în format electronic, atașat fiecărui volum din serie, permite accesarea informației în mai multe moduri, după cum se poate observa din Figura 3, reprezentând o secvență din indicele cărții *Paralipomenon I. Paralipomenon II*⁶: căutare alfabetică, pe baza indexului alfabetic din stânga, căutare după capitol și verset (ultima coloană), și, de asemenea, oferă posibilitatea vizualizării oricărei ocurențe în context: făcând click pe o anumită ocurență, textul din a treia coloană se poziționează la versetul respectiv, și, reciproc, prin simpla poziționare a cursorului pe un anumit cuvânt din verset se obțin informații privind analiza respectivei ocurențe în indice.

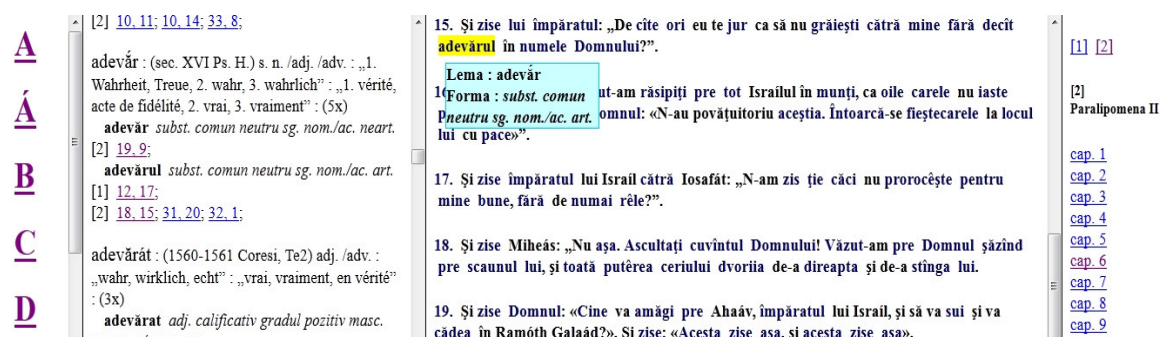

Fig. 3

2.2.3. Pentru a marca eventualele prime atestări în limba română ale unor cuvinte din *Biblia de la București* și din cele două manuscrise contemporane (Ms. 45 și Ms. 4389), *Indicele de cuvinte și forme* al fiecărui volum din seria MLD conține, după modelul impus de către inițiatorii proiectului, primele atestări ale cuvintelor în limba română. În acest scop, în noua serie a proiectului MLD au fost preluate, cu unele amendamente, soluțiile propuse în principalele surse lexicale: *Dicționarul Academiei* (DA) și *Dicționarul limbii române* (DLR)⁷, H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, volumele I-III, Wiesbaden–Cluj–Napoca, 2000-2005 (TIKTIN). Explicațiile de mai jos au fost alcătuite pe baza materialului oferit de volumul al XXII-lea, *4 Macabei*, aflat în curs de publicare:

a) Cuvântul titlu, care urmează normele DLR, subsumează toate variantele grafice și fonetice ale lexemului: e.g. rotacismele, coborî – pogorî, drept – derept, fier – fier, hier, mămă – mumă, potrivă – potrivă, protivă, strînge – stringe, spăimîntă – spăimînta etc.

b) Bibliografia indicelui a fost actualizată cu ediții de text apărute recent (*Psaltirea Hurmuzachi*, vol. I–II⁸; *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române* [cca 1650]⁹ etc.), modificându-se, ori de câte ori a fost cazul, și siglele. S-au corectat o parte dintre atestările preluate din volumele precedente, pornind de la DA, DLR și TIKTIN, verificând atestările în edițiile de text apărute recent. În cazul cuvintelor care nu au putut fi

⁶ *Monumenta Linguae Dacoromanorum, Biblia de la 1688. Pars IX: Paralipomenon I, Paralipomenon II*, Prof. Dr. Eugen Munteanu (coord.), Ștefan Colceriu, Elena Dănilă, Mioara Dragomir, Ioan-Florin Florescu, Ana-Maria Gînsac, Gabriela Haja, Elsa Lüder, Maria Moruz, Eugen Munteanu, Sabina Rotenștein, Mădălina Ungureanu (autori), Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011.

⁷ DA și DLR = *Dicționarul limbii române*, tomurile I-XIX (ediție anastatică), Editura Academiei Române, București, 2010.

⁸ Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, indice de cuvinte de Rovena Șenchi. Editura Academiei Române, București, 2005.

⁹ Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, București, Editura Academiei Române, 2008.

verificate în contextul lor, întrucât multe surse există numai în manuscris, s-a citat atestarea potrivit sursei care o indică, e.g. *lovitură* : (1632 EUISTR. PRAV. 9, cf. DLR), *păgînie* : (1680 FL. DAR., cf. DLR), *înfricoşare* : (1642 ÎNV. 45a, cf. TIKTIN) etc.

c) Comparativ cu seria veche a proiectului (vol. I-VIII și XI), în seria nouă s-a indicat pagina în cazul surselor care nu au indice de cuvinte (nume comune și proprii), e.g. *fericî* : (1563 CORESI, PRAXIU 324), *filosofie* : (1563 CORESI, PRAXIU 460), *îngăduință* : (c. 1608-1613 VARLAAM, L. 47) etc.

d) În unele cazuri, numele comune au fost atestate prin derivatele lor antroponimice și toponimice, e.g. *cuptor* : (1501 SUCIU / în top. *Kuptor*), *cureá* : (1533 DRHB / în top. *Curălușa*), de² (prep.) : (1504 DLRV / în top. *Vai-de-ei*), *feciór* : (c. 1348 DLRV / în antr. Marco *Fecior*), *vládică* : (1469 DERS / în antr. *Ivanco Vlădica*), *viteáz* : (1400 DERS / în antr. *Dragoș Viteazul*), *stâlp* : (1480 DERS / în top. *Stâlpul Scurtului*) etc.

e) Alfabetizarea cuvintelor-titlu s-a făcut după principiul *Dicționarului limbii române*, precizându-se însă atestarea formei specifice textului *Bibliei* de la 1688:

(1) *împlinî* [forma din dicționar] : (*plinî* [forma din text] : 1642 CAZ. GOV. 376 [atestarea formei din text]) : v. IV : „erfüllen” : „achever” : (1x)

au plinit verb indicativ perfect compus 3 pl. 12, 14;

(2) *înebnunî* : (*nebnunî* : 1563 CORESI, PRAXIU 222) : v. IV : „wahnsinnig werden” : „affoler, devenir fou” : (3x)

să nebnunîia verb indicativ imperfect 3 pl. 7, 5;

să te nebnunîști verb conjunctiv prezent 2 sg. 10, 13;

să vă nebnunîți verb conjunctiv prezent 2 pl. 8, 5;

2.4. Comentariile

Concepută ca un instrument auxiliar al ediției de text și structurată pe două componente majore, filologică și enciclopedică¹⁰, secțiunea de comentarii din cadrul proiectului MLD scoate în evidență, prin compararea textelor editate cu diverse surse, specificul primelor traduceri ale Bibliei în limba română. Cumulând informații din arii conexe (istoria traducerii textului sacru, istoria biblică, hermeneutică, traductologie, istoria limbii române, onomastică etc.) și presupunând cunoștințe avansate de limbi clasice, comentariile vizează compararea, din perspectiva domeniilor enumerate mai sus, a celor trei texte editate (coloanele I-IV) și a traducerii moderne (coloana a V-a) cu:

a) textele sursă principale sau secundare: Septuaginta de la Frankfurt (1579), Septuaginta de la Londra (1653), Biblia tipărită la Ostrog (1581), Vulgata etc; o direcție foarte importantă în abordarea comentariilor din perspectiva filiației textului biblic românesc o constituie compararea Ms. 45 cu „versiunea revizuită” din Biblia de la București și sursa principală, Septuaginta de la Frankfurt (1597)¹¹;

b) traducerile românești: versiunile biblice românești parțiale din secolul al XVI-lea (evangheliare, psaltiri etc.) și versiuni integrale ale Bibliei: Biblia lui Samuil Micu (MICU 1795), Biblia lui Filotei, tipărită la Buzău (FILOTEI 1854-1856), Biblia lui Andrei Șaguna

¹⁰ Eugen Munteanu, *Notă asupra ediției*, în MLD Pars – IX, p. 13.

¹¹ Vezi principiile expuse de Ioan Florin Florescu în MLD – Pars IX, p. 245-247.

(ȘAGUNA 1858), Biblia Sinodală (BIBL. 1914), Biblia lui Radu Galaction (RADU.-GAL. 1938), Biblia lui Nicodim Munteanu (BIBL. 1944), Biblia Sinodală (BIBL. 1968), Biblia lui Bartolomeu Anania (ANANIA 2011). La această linie „tradițională” se adaugă alte versiuni biblice în limba română: versiunea după *Vulgata* a lui Petru Pavel Aaron (VULG. BLAJ. 1760-1761), versiunea (parțială) a lui Ion Heliade Rădulescu (HELIADÉ 1858), seria versiunilor tipărite cu sprijinul Societății Biblice Britanice (BIBL. 1868, 1874, și apoi 1911, 1921), versiunea Nitzulescu (1895), versiunea lui D. Cornilescu (CORN. 1923)¹² și *Septuaginta NEC* (SEPT. NEC, proiect coordonat de Cristian Bădiliță *et. al.*, 2004-2011);

c) traduceri în alte limbi, în special după *Septuaginta: Bible d'Alexandrie* (proiect de traducere a *Septuagintei* în limba franceză, Éditions du Cerf, 1988 – azi), *A New English Translation of the Septuagint* (ed. Albert Pietersma and Benjamin G. Wright, Oxford University Press, 2009) etc.

Structura comentariilor este aceeași pentru fiecare carte biblică: o introducere, vizând informații privind paternitatea și contextul scrierii cărții respective, urmată de note de ordin filologic, enciclopedic și patristic distribuite pe versete. Redăm, pentru exemplificare, două dintre notele explicative realizate de Ioan Florin Florescu la cartea *1 Paralipomena*¹³:

2:10 Subst. *boiêrin* (BB, Ms. 45) transpune gr. *alrcwn*, ‘conducător’, ‘înalt demnitar’, ‘guvernator’, ‘magistrat’. În Ms. 4389, *voievod* reflectă, mai puțin exact, slav. *knâz*. În LXX, *alrcwn* echivalează ebr. *nasiy*, ‘principe’ sau ‘căpetenie’ a triburilor lui Israel. VULG. îl redă *princeps*. Cuvântul grecesc a pus anumite probleme traducătorilor din toate timpurile, în lipsa unei echivalențe satisfăcătoare în termeni de *realia*, de unde și diversitatea transpuerilor chiar în cadrul aceleiași versiuni. Iată, spre exemplificare, echivalențele pe care termenul le primește în *Palia de la Orăștie*, în cartea *Ieșirea: domn cap de dinainte* (12:4), *mai-mare* (Ex. 15:15), *fruntea gloatelor* (Ex. 16:22), *domn* (Ex. 22:28), *întăniu mai-mare* (Ex. 34:31; 35:27). Trei secole și jumătate mai târziu, același termen din *Ieșirea* va fi redat de V. Radu și G. Galaction prin tot atâtea echivalențe diferite: *cap*, *căpetenie*, *principe*, *voevod*, *fruntaș*. În lipsa unui echivalent cât mai exact, traducătorii au preferat de regulă transpunerea gr. *alrcwn*, respectiv ebr. *nasiy* prin termeni generali: *mai-mare* (MICU, BIBL. 1914; SEPT. NEC), *cap* (BIBL. 1874, BIBL. 1911), *căpetenie* (BIBL. 1936, RADU-GAL., SEPT. NEC), *dregător* (SEPT. NEC) etc.

4:24-26 Ms. 4389 face din nou dovada unei inconsecvențe flagrante în privința textului-sursă după care transpune numele fiilor lui Simeon. După ce în v. 24 primele cinci nume sînt redade după OSTROG, în v. 25 numele *Selum* reflectă forma din VULG. ANV. (*Sellum*), acolo unde OSTROG are Salemβ. Următorul nume, *Masan*, este redat iarăși după OSTROG (VULG. ANV. are *Mapsam*), pentru ca v. 26 să fie în întregime transpus după VULG. ANV.:

Ms. 4389: *Feciorii Masmei: Hamuil, fiu-său, Zahur, fiu-său, Semei, fiu-său.*

¹² Cu privire la raporturile edițiilor în limba română ale Bibliei cu originalele acestora, vezi Eugen Munteanu, *Sulla tradizione biblica romena...*, în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, nr. 7 (2010), p. 25-27.

¹³ Ioan Florin Florescu, *Comentarii*, în MLD – Pars IX, p. 257 și 262.

VULG. ANV.: *Filii Masma: Hamuel filius eius, Zachur filius eius, Semei filius eius.*

OSTROG: Sav`dß snÓß ego, Sama^d snÓß ego, Zakßx`rß, Selii snÓß ego.

Privilegierea VULG. ANV. este cu atât mai surprinzătoare cu cât lecțiunea ei este una particulară, în timp ce OSTROG și FRANKF. prezintă variante asemănătoare.

Unele explicații depășesc, prin dimensiunea tematicii prezentate, limitele unor simple note. Din această categorie fac parte comentariile referitoare la echivalarea lexicului ‘guvernării’ (*crai, rege, împărat*), la termenii echivalenți pentru desemnarea *scribilor* (*cărturari, logofeți, scriitoriu*) în traducerea Bibliei în limba română sau la modalitățile de lexicalizare în limba română a conceptului biblic *אָנאַטעמאַ* ‘anatemă’¹⁴.

3. Valorificarea resurselor create pentru MLD. Proiectul „Milescu”

Resursele informatice create pentru proiectul „Monumenta linguae Dacoromanorum” sunt valorificate și în alte proiecte filologice conexe care implică crearea și studiul unui corpus de limbă română veche.

În seria MLD, dată fiind dorința de a respecta structura inițială a volumelor, indicele exhaustiv se realizează numai pe textul Bibliei de la București, însă, în prezent, se derulează, sub coordonarea prof. Eugen Munteanu, un proiect de cercetare – *Prima traducere românească a Septuagintei, operă a lui Nicolae Milescu (Ms. 45 BAR Cluj). Ediție critică, studii*¹⁵ – al cărui scop este realizarea unei ediții critice a Ms. rom. 45, cuprinzând transcrierea interpretativă a textului, facsimile, studii, note filologice și indice. Proiectul „Milescu”, conceput ca o completare a cercetării din MLD, cuprinde, așadar, aceleași operațiuni ca acesta, cu excepția comentariilor biblico-filologice (acestea sunt înlocuite de ample studii filologice și lingvistice, respectându-se structura consacrată a unei ediții critice).

Proiectul „Milescu” utilizează instrumentul informatic creat pentru seria MLD; particularitatea folosirii sale aici constă în adnotarea numelor proprii, în vederea includerii lor în indice. Se are în vedere și perfecționarea programului de adnotare, fapt care implică pași importanți în trecerea de la învățarea semi-automată la cea automată, în sensul diminuării procentului erorilor frecvente și al creșterii celui al analizelor gramaticale corecte, prin introducerea unor noi funcționalități. Perfecționarea programului depinde de strânsa colaborare dintre echipa de filologi și informaticieni, aceștia din urmă corectând erorile după fiecare volum indexat atât prin metode statistice, cât și ținând cont de problemele semnalate de echipa MLD. Un alt pas important este recunoașterea automată a gloselor din volumele precedente, fără a pierde din vedere faptul că glosarea aceleiași intrări din indice poate fi diferită în funcție de sensul și de valorile morfologice diferite în noul volum. După validarea efectuată de către filologi, se generează automat un indice complet și corect, care conține atât informațiile specifice, cât și legăturile dintre fiecare intrare și context (carte, capitol și verset pentru fiecare ocurență).

Pe baza indicelui astfel obținut (și care, dată fiind cantitatea materialului – manuscrisul are 912 pagini – nu va fi publicat în volumul tipărit, ci pe un DVD atașat acestuia) se va

¹⁴ *Ibidem*, p. 251-261.

¹⁵ Vezi <http://consilr.info.uaic.ro/~mld/monumenta/granturi/ProiectCNCS2011EMunteanu.pdf> (accesat la 15.10.2012).

alcătui glosarul ediției, prin selectarea, din indice, a cuvintelor vechi, care nu mai au curs în limba actuală, a termenilor regionali, a cuvintelor cu sensuri învechite, adică a tuturor termenilor care ar pune probleme de înțelegere cititorului actual.

4. Concluzii

Proiectul „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688” păstrează și în etapa actuală liniile trasate de fondatorii săi în 1988, atunci când a fost inițiat. Una dintre acestea, dimensiunea sa interdisciplinară, a fost dezvoltată în ultimii ani prin implicarea metodelor prelucrării informatizate a limbajului natural în analiza și sistematizarea indicelui de cuvinte și forme și în facilitarea utilizării acestui indice. Prin dezvoltarea acestui instrument, cercetarea vechilor texte românești, în general, și a textului biblic, în particular, se aliniază programelor de cercetare existente pe plan mondial, i.e. *Bible Works*¹⁶, software care aliniază mai multe traduceri biblice, lexicoane, dicționare sau gramatici, oferind o bună bază pentru studierea Bibliei sub aspect lingvistic.

Bibliografie

- LIDDELL-SCOTT = Henry George Liddell, Robert Scott, *A Greek – English Lexicon*. A New Edition Revised and Augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie et alii, With a Revised Supplement, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- MLD = *Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I. Genesis*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988; *Pars II. Exodus*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1991; *Pars III. Leviticus*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 1993; *Pars IV. Numeri*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 1994; *Pars V. Deuteronomium*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 1997; *Pars VII. Regum I, Regum II*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2008; *Pars IX. Paralipomenon I, Paralipomenon II*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011.
- Andriescu, Alexandru, *Locul Bibliei de la București în istoria culturii, literaturii și limbii române literare*, în „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I. Genesis”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988, 7-45.
- Haja, Gabriela, Eugen Munteanu, *Monumenta linguae Dacoromanorum. The 1688 Bible Project*, în „Clarin Newsletter”, nr. 8 (Decembrie), 2008, p. 4-5.
- Miron, Paul, *O nouă ediție a Bibliei lui Șerban*, în „Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I. Genesis”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1988, 3-6.
- Munteanu, Eugen, *Sulla tradizione biblica romana. Dissociazioni di principio*, în „Quaderni della Casa Romana di Venezia”, nr. 7 (2010), 15-26.

¹⁶Vezi <http://www.bibleworks.com/> (consultat la 28.10.1012).

Patraș, Vlad Sebastian, Gabriela Pavel, Gabriela Haja, *Resurse lingvistice în format electronic. Biblia 1688. Regi I, Regi II – probleme, soluții*, în Ionuț Cristian Pistol, Dan Cristea, Dan Tufiș (ed.), „Resurse lingvistice și instrumente pentru prelucrarea limbii române”, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008, 51-60.